

висвітлюваних явищ. Використання термінів у художній літературі зумовлене тим завданням, яке ставить автор, його естетичним смаком і майстерністю. Терміни мають свої способи використання, вони передають потрібну інформацію, функціують як стилістично-виражальні засоби, що відзначаються незвичайністю вживання через відповідні семантичні трансформації та процеси детермінологізації. З новими відтінками термінологічна лексика створює неповторні, яскраві образи. Образна мова вирізняє твори художньої літератури з-поміж інших текстів. Вона не обмежується традиційними тропами та фігурами, а наповнює естетичним змістом “безобразні” мовні елементи, перетворює їх у систему художньо-мовного бачення світу.

Уживання термінів у творах Є. Маланюка підтверджує думку, що їх використання не обмежується науковими текстами, а, навпаки, розширює сферу свого функціонування в художньому тексті загалом. Однак термін використовується у художньому творі не тільки з естетичною метою. Застосування професійних номінацій у художній літературі зумовлене не лише мистецьким смаком і майстерністю, а й науковою спрямованістю певної інформації, чим досягається певна інтелектуалізація текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпова В. Термін і художнє слово (Термінологічна лексика в мові сучасної української поезії). Київ : Наукова думка, 1967. 132 с.
2. Рогачова Г. Термін у художньому тексті. URL: [http://ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1540/1/Holosovska\(Rohachova\)Termin%20u%20khudozhnomu%20teksti.pdf](http://ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1540/1/Holosovska(Rohachova)Termin%20u%20khudozhnomu%20teksti.pdf).
3. Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилїстика української мови: підручник. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.
4. Городиловська Г. Переосмислення семантики терміна та розширення сфер його функціонування в сучасній українській літературній мові (на матеріалі художніх творів Романа Іваничука). *Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми української термінології”. 2014. № 791. С. 105–108.
5. Коваль А. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1970. 306 с.
6. Маланюк Є. Поезії / упоряд. М. Неврлий. Київ : Укр. письменник, 1992. 318 с.

УДК 811.161.2'373.611

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-09>

ОБРАЗНА МОТИВАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гуцуляк Т. Є., к. філол. н., доцент

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна*

t.gutsuliak@gmail.com

Дослідження структурно-семантичних особливостей похідних одиниць із образним змістом належить до актуальних і ще до кінця не розв’язаних питань сучасного мовознавства. У запропонованій розвідці обґрунтовано доцільність вживати термінологічне поняття *образні мотиваційні відношення* з урахуванням когнітивно-мовних механізмів їх появи та особливостей закріплення в морфолого-семантичній структурі лексичних одиниць. Терміном образна мотивація охоплено виникнення різнотипних образних уявлень, об’єктивованих у двоплановому змісті похідних слів та їх формальній структурі. Образну мотивацію розглянуто як узагальнене поняття, яке включає формування образно-метафоричних, образно-метонімічних та образно-експресивних відношень між дериватами і їх мотиваційною базою.

Ключові слова: десубстантивні деривати, концептуальна метафора, концептуальна метонімія, мотивація, образ, образна мотивація.

FIGURATIVE MOTIVATION: PROBLEMS AND ASPECTS OF RESEARCH

Hutsuliak T. Ye., PhD in Philology, associate professor

*Chernivtsi National University of Yuriy Fedkovych
Kotsiubynsky Str., 2, Chernivtsi, Ukraine*

Figurative way of person cognition and perception of the world, his/her place in it belongs to the fundamental and universal factors of the formation and development of the conceptual and linguistic picture of the human world. Verbal embodiment of figurative world perception provides foundation for modern researchers to distinguish the notion of figurative language and to consider figurativeness as a lexical-semantic category.

The study of structural-semantic features of derivative units with figurative content belongs to the actuality and still unresolved issues of modern linguistics. The analysis of semantic relations between derivates of this particular type and their motivations cannot always be exhaustively disclosed using the traditional understanding of motivational relations. Therefore the purpose of the proposed study was to justify the suitability of using the terminological notion of figurative motivational relations, taking into account the cognitive-linguistic mechanisms of this appearance. This type of connections is considered in the context of other motivational relations and word-formation processes associated with the fixation of the morphologically-semantic structure of derivative units of figurative conception about the elements of reality. The author describes the formation of figurative motivational relations as a linguistic-thinking mechanism for choosing a motivator in the process of creating a derivative unit which is connected with determination in the consciousness of the speakers of associative links between certain cognitive structures, which leads to the formation of figurative conceptions on the basis of conceptual metaphor or/and conceptual metonymy, that strengthen over notion verbalization in morphological and semantic structure of the word.

The term “figurative motivation” covers the emergence of various types of figurative representations objectified in the two-plan content of derivative words and their formal structure. Figurative motivation is considered as a generalized concept, which covers the formation of figurative-metaphorical, figurative-metonymic and figuratively-expressive relations between derivatives and their motivational basis.

The article draws attention to the fact that the substandard figurative derivates, formed on the basis of metaphorical motivational relations, constitute an organized system of derivative units and can be combined within certain parts of the language (nouns, adjectives, verbs and adverbs) in word-building types with common word-formation meaning “the feature of the object that is similar (analogous) to the feature of denotate, called the generative word”.

Formation of figurative motivational relations can also take place on the basis of a combination of metaphorical and metonymic conceptual models. An example of such a phenomenon is the creation of desubstantive adjectives of the Ukrainian language.

Key words: desubstantive derivates, conceptual metaphor, conceptual metonymy, motivation, figure, figurative motivation.

Обидва стани слова, образність і безобразність, однаково природні. Якщо ж безобразність слова прийнята була за щось первинне (тоді як вона завжди похідна), то це відбулося через те, що вона є тимчасовим спокоєм думки (тоді як образність є новим її кроком), а рух більше повертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій

(О. О. Потебня. Із записок з теорії словесності)

Образний спосіб пізнання та сприйняття людиною навколишнього світу й свого місця в ньому належить до фундаментальних й універсальних чинників формування й розвитку концептуальної та лінгвальної картин світу людини. Така специфіка когнітивно-мовної людської діяльності зумовила виокремлення образу як ключової одиниці дослідження в антропологічно й культурологічно спрямованих галузях філософії, психології, лінгвістики, літературознавства й навіть у сфері моделювання та інформаційних технологій.

Вживання лексеми образ і як термінологічного поняття, і як загальноживаної назви на позначення ‘зовнішнього вигляду кого-, чого-небудь; вигляду кого-, чого-небудь, відтвореного у свідомості, пам’яті або створеного уявою’; ‘того, що вимальовується, постає в чий-небудь уяві’ [СУМ V с. 560–561], – засвідчує співвідносність образу із образним мисленням, яке є невід’ємною частиною всіх видів людської діяльності. Підсумовуючи здобутки Л. С. Виготського у сфері дослідження вищих психічних функцій людини, О. В. Бісікало робить узагальнення про єдину образну основу всіх типів мислення, у тому числі вербального та логічного [3, с. 34]. За словами О. С. Снитко, образ є найважливішою формою відображення дійсності свідомістю людини, що існує на базі певних нейрофізіологічних процесів, становить основу мислення [23, с. 497]. Українські упорядники

“Європейського словника філософій” вибрали філософський концепт *образ* поряд із багатьма іншими як засадове поняття, важливе й необхідне для розвитку української філософської термінології та мислення [12, с. 8–10]. Аналіз смислового навантаження поняття *образу*, яке представлено в цьому словнику, переконливо засвідчує, що вже від найдавніших часів і в грецьких, і латинських, і гебрійських та інших назвах того, що підводили під розуміння образу, закріпився зв’язок із позначенням подібності до об’єкта, порівняння з ним. Наприклад, грецькі назви *образу* Б. Кассен пов’язує з коренем слова εἰκόν ‘образ’, ‘репрезентація’, а також ‘порівняння та опис прикмет’, який є і в дієслові на зразок εἶσκω ‘робити подібним’, ‘порівнювати з’ (у Гомера чи Сапфо) та εἰκάζω ‘уподібнювати’, ‘репрезентувати за допомогою образу’, ‘виводити із порівняння, припускати’. Гебрійські назви *образу* (*selem* [целем], *dāmūt* [демут]), які фіксує книга “Буття”, Р. Браг пов’язує зі значеннями, в першому випадку ‘різати’ (для культового вжитку, насамперед скульптурну фігуру; те, що пророки називали “ідолом”); а в другому – корінь означає ‘бути подібним’, а саме слово називає передусім копію, відтворення; прийменник, вжитий біля другої лексеми, має значення ‘як’ і передбачає, що статус образу сам по собі є метафоричним [12, с. 436; 442].

Результати сучасних лінгвокогнітивних та психолінгвістичних досліджень дозволяють стверджувати, що образно-метафоричний спосіб світосприйняття “варто визнати первинною когнітивною функцією, яка невіддільна від так званої раціональної думки і процесу формування понять” [32] і що саме така специфіка розвитку давніх форм людської свідомості зумовила “міфологічний характер первісної метафори й метафоричну природу породження мови” [13, с. 35]. За спостереженнями Р. Є. Гаскелла, “те, що ми традиційно вважаємо образною мовою, варто визнати первинною лінгвістичною формою” [32]. Е. Мак-Кормак доводить, що всі типи метафор походять від тих самих когнітивних процесів. Він розробляє теорію коеволюції мови, згідно з якою метафоричні образи, репрезентовані в мові та в мистецтві, відображають нейронні структури мозку, які сформувалися в цілих поколіннях суспільства [33, с. 137–138].

Вербальне втілення образного світосприйняття дає підстави сучасним дослідникам виокремлювати поняття *мовної образності* не тільки як “мовну реалізацію чуттєвого уявлення або асоціації, що лягла в основу найменування певного елемента дійсності й з різним ступенем виразності виступає як внутрішня форма слова” [24, с. 422], а і як *лексико-семантичну категорію* – праці науковців Томської лінгвістичної школи (О. Й. Блінової, О. В. Ільїних, О. А. Юріної та ін.). Категорія образності об’єднує структурно-семантичні властивості одиниць лексико-фразеологічного рівня мови, що виявляють здатність позначати певне явище позамовної дійсності (предмет, властивість, процес, ситуацію) через асоціативні зв’язки з іншим, не тотожним із позначуваним, явищем на основі їх реальної чи уявної подібності через метафоричну внутрішню форму мовної одиниці [31, с. 27]. Такий підхід до виокремлення лінгвальної категорії образності ґрунтується передусім на властивостях мовних одиниць відображати *вторинний образ*, або, за визначенням О. О. Потєбні, *художній*, сформований на багатоманітності зв’язків, які виникають у свідомості мовців через зчеплення уявлень та думок, через актуалізацію якоїсь ознаки, деталі, дії [21, с. 29–32]. Ці образи протиставлені *первинним* (перцептивним), тобто звичайним, пізнавальним, що сформувалися на основі конкретно-чуттєвого сприйняття і є “знімком реальних речей”. Виникнення вторинних чуттєво-ментальних образів О. А. Юріна пояснює через появу “нелінійних асоціативних зв’язків і комбінацій первинних чуттєвих елементарних образів, що з’являються внаслідок творчого мислення, основою якого слугують симілятивні процеси – пошук аналогії між пізнаними явищами та їх уподібнення” [31, с. 16].

Вважаємо, що акцентування уваги на двоплановому характері формування лексичної семантики образних одиниць є важливим чинником для виокремлення категорії образності, оскільки саме завдяки цій особливості мовець сприймає певні лексичні й фразеологічні одиниці як образні (часто в поєднанні з оцінно-експресивним забарвленням, яке

супроводжує образний зміст чи спричиняє його появу). До того ж образність має зв'язок не тільки зі змістовою стороною слова, а й із формальною [4, с. 9]. Тому увагу дослідників усе частіше привертають похідні слова (дієслова, іменники, прикметники, прислівники), структурно-семантичні особливості яких відображають асоціативно-образні уявлення про елемент дійсності, тобто образність таких одиниць тісно пов'язана з дериваційно-мотиваційними процесами, наприклад: *закандзюбитися* (про ніс) (← *кандзюба*) 'загинатися гачком; закарлючуватися' [СУМ III 138]; *змійтися* (← *змія*) (про дорогу, стежку, шлях) 'тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою смугою, лінією; звиватися' [620]; *розкапуститися* (← *капуста*) 'зайняти більше місця, ніж звичайно; невимушено розсістися' [VIII 689]; *дубівка* (← *дуб*) 'сорт дині, що дає плоди з твердою шкірою та соковитим цукристим м'якушем' [II 429]; *кожушок* (← *кожух*) '2. Густа плівка на поверхні захололого молока, киселю тощо. 3. Зовнішній покрив комахи, гусениці, а також шкіра змії, скинута під час линяння' [IV 208–209]; *півничок* (← *півень, півник*) '2. Акваріумна рибка з мінливим забарвленням; бійцева рибка' [VI 383]; *барвінковий* (← *барвінок*) '2. Який має колір квітів барвінку; голубуватий' [I 105]; *дудкувате* (← *дудка*) *листя цибулі* 'порожнисте всередині, довге' [ТСУМ-20]; *віялом* (← *віяло*) 'у вигляді півкола' [СУМ I 693]; *ласочкою* (← *ласочка*) 'крадучись' [IV 451] та інші.

Семантичні зв'язки між похідними одиницями такого типу та їхніми мотиваторами не піддаються вичерпному розкриттю при застосуванні традиційного розуміння поняття мотивації, мотиваційних відношень як поєднання спільнокореневих слів, "причому значення одного з них (мотивованого, або похідного) виводиться з іншого (мотиватора, або твірного, мотивуючого)" [14, с. 382]. Такий, власне, словотвірний аспект у трактуванні мотивації: "значення слів з похідною основою завжди визначаємо через посилення на значення відповідної первинної основи", – був запропонований ще в середині ХХ ст. Г. О. Винокуром у статті "Заметки по русскому словообразованию" [6] й узятий за основу в багатьох наступних працях з теорії словотвірної семантики в російському та українському мовознавстві.

Сучасне трактування мотивації з погляду когнітивної ономазіології (праці О. С. Кубрякової, О. О. Селіванової та ін.), як "лінгвопсихоментальної операції формування ономазіологічної структури на основі вибору мотиватора(-ів) із мотиваційної бази структури знань про позначуване" [22, с. 482], слугує підґрунтям для виокремлення таких пізнавально-мисленневих зв'язків, при яких вибір мотиватора відбувається через поєднання двох концептуальних сфер на основі мисленневих операцій аналогії, асоціативно-образної подібності чи суміжності. За словами О. О. Потєбні, дія думки в утворюваному слові є порівнянням двох мисленневих комплексів: знову пізнаваного (Х) і раніше пізаного (А) за допомогою уявлення (а), як *tertium comparationis* [21, с. 133]. Тому наведені вище похідні лексичні одиниці з образним змістом можна об'єднати спільною ознакою – вони в особливий спосіб під впливом національних та культурно-історичних чинників відтворюють образні уявлення про елемент дійсності. Наприклад, в основу творення дієслова *розкапуститися* зі значенням 'зайняти більше місця, ніж звичайно; невимушено розсістися': *Юхим розкапустився на ослоні й полегшено зітхнув* [СУМ VIII 689], – покладено асоціативно-образні уявлення про розлогий вигляд *капусти*, коли ця рослина вже має багато листя, яке розлого розростається в різні сторони і починає в'язатися у головки; прикметник *дудкуватий* 'порожнистий всередині, довгий' відображає подібність листя цибулі до *дудки* 'народного духового музичного інструмента у вигляді порожнистої трубки з отворами' чи 'трубки з порожнистого стебла, стовбура рослини' [II 431]. Отже, вважаємо, що вибір мотивувальної ознаки у процесі творення десубстантивних дериватів наведеного типу пов'язаний з **образними мотиваційними відношеннями**, які ґрунтуються на пізнавальній здатності мовців, з використанням мисленневих механізмів аналогії, подібності чи суміжності,

встановлювати асоціативні зв'язки між елементами дійсності й відповідно між поняттєвими сферами, до яких вони належать.

Особливості цього складного й своєрідного типу дериваційно-мотиваційних процесів досі не отримали детального й вичерпного вивчення з боку українських та зарубіжних лінгвістів. Проте ще в 70-х роках ХХ ст. російський дослідник В. В. Лопатін у своїй праці “Метафорическая мотивация в русском словообразовании” [17] порушив проблему інтерпретації семантики образних похідних слів з огляду на те, що наявний на той час семантичний критерій тлумачення похідності потребує уточнення з урахуванням такого явища, як метафорична мотивація. У пізніших дослідженнях, пов'язаних з проблемами теорії мотивації, розмежування мотивованих і немотивованих слів (праці Р. Гжегорчикової, М. С. Глуховської, М. Гонювської, В. О. Горпинича, О. П. Єрмакової, О. А. Земської, В. В. Калько, С. Б. Козінця, В. М. Мусатова, О. В. Полянїної, Я. Пузинїної, О. О. Селіванової, О. О. Тараненка, О. Н. Тихонова, І. С. Улуханова, І. О. Ширшова, М. Н. Яценецької та ін.), простежуємо різні, подекуди суперечливі погляди та підходи науковців до інтерпретації структурно-семантичних зв'язків образних дериватів.

У пропонованій розвідці ставимо за мету обґрунтувати доцільність вживання термінологічного поняття *образні мотиваційні відношення*, беручи до уваги когнітивно-мовні механізми їх появи та специфіку мовної реалізації. Зазначений підхід спонукає до виконання наступних завдань: розглянути явище образної мотивації в контексті інших мотиваційних зв'язків та описати її різнотипні прояви в таких словотворчих процесах, що пов'язані із закріпленням у морфолого-семантичній структурі десубстантивних дериватів образних уявлень про елемент дійсності.

Виокремлення *образної мотивації* як самостійного типу зв'язків між мотиватором і похідною одиницею в науково-термінологічній базі дериватології та ономаціології не отримало достатнього опрацювання та практичного застосування, тому цей термін використовують непослідовно і він не є усталеним. Запровадження поняття *образної мотивації* простежуємо у працях російської дослідниці О. А. Земської, яка пропонує відрізнити його від більш поширених явищ прямої й переносної мотивації. Диференційною ознакою образних мотиваційних відношень є формування образного змісту мотивованого слова на базі прямого значення мотиватора (напр.: *молокосос*) [11, с. 84]. Переносна мотивація, яка корелює з прямою, охоплює два підтипи – мотивацію *реальну* (образне значення мотивованого успадковане від переносного значення мотиватора, напр.: *петушиться*) та *асоціативну* (значення мотивованого пов'язане зі стійкими асоціаціями, що закріпилися за значенням мотиватора, напр.: *школьник* → *школьничать*). Загалом трактування образної мотивації, запропоноване О. А. Земською, збігається із поняттям *метафоричної мотивації*, яке запровадив В. В. Лопатін для пояснення семантичного критерію похідності слів типу рос. *небоскрёб, сердцед, лоботряс, лизоблюд, советь, завуалировать* та ін., що виражають своєю словотвірною структурою певний образний зміст. Семантичний зв'язок таких дериватів із мотиватором є не прямим, за словами В. В. Лопатіна, а переносним, метафоричним, причому метафоричне значення стає номінативним значенням таких слів, унаслідок чого тільки воно й відображене в словникових тлумаченнях. Виразною особливістю *метафоричної мотивації*, на думку вченого, є те, що переносне значення (смісл) з'являється в деяких основах тільки на рівні мотивованого слова, тільки в його словотвірній структурі [17, с. 267–269]. Підтримуючи необхідність виокремлювати метафоричну мотивацію, І. А. Ширшов розглядає появу відношень подібності як семантичну основу формування зв'язків між твірними й похідними словами [29]. Для опису особливостей творення дериватів типу рос. *советь* (← *сова*), *понугайничать* (← *понугай*); англ. (to) *ape* (someone's gestures) ‘мавпувати (чий-небудь жести)’ ← (an) *ape* ‘мавпа’ та ін. О. О. Тараненко пропонує враховувати вплив на основному словотвірному рівні метонімічного переходу (напр., предмет – його дія або

дія, що спрямована на нього, яка відбувається з його допомогою) та появу метафоризації (імпліцитного порівняння) на рівні лексичного, індивідуального значення [25, с. 146].

Вживання терміна **образні мотиваційні відношення** на протигагу **прямим** простежуємо й у наукових працях О. В. Поляніної [19] та С. Б. Козінця [16], проте дослідники не подають ґрунтового тлумачення цього поняття, розглядаючи його або як термінологічний відповідник до метафоричної, або ж метафоричну мотивацію аналізують як частковий вияв образних мотиваційних відношень (паралельно С. Б. Козінець вживає термін непрямі мотиваційні відношення). Як метафорично мотивовані розглянуто деривати рос.: *вуалировать, барствовать, еришистый, звереть, змеиться, змеистый, налимониться, петушиться, цыганить* та ін., образні значення яких виникли в процесі деривації й “ґрунтуються безпосередньо на словотвірному значенні слів, яке не отримало лексичної реалізації” [16, с. 11] або ж перейшли від переносних значень твірних одиниць. Узагальнюючи попередні здобутки російських мовознавців, С. Б. Козінець виокремлює **словотвірні метафори** як такі похідні утворення, у яких переносне значення виникає внаслідок зміни морфологічної структури слова, тобто в словотвірному акті. Вони з’являються тільки в тих випадках, коли в похідному слові метафорично переосмислено пряме значення твірного [16, с. 6].

У сучасному мовознавстві для опису мотиваційних зв’язків, у яких перебувають деривати досліджуваного типу (напр.: *вовнисті хмари, перлиста роса, гакуватий ніс, визвіритися, дубіти, найжитися, найжачуватися, фарисейські помисли* та ін.), більшою мірою закріпилися термінологічні поняття, що враховують асоціативний характер мотивації, зважаючи на включення асоціацій до семантичної структури мовних одиниць або ж на їх когнітивну природу (в останньому з названих аспектів чітко виокремився когнітивно-ономасіологічний напрям, представлений працями дослідників наукової школи О. О. Селіванової). Узагальнюючи доробок російських (О. П. Єрмакової, О. А. Земської, С. С. Лашанської, В. В. Лопатіна, Т. В. Матвєєвої), польських (Р. Гжегорчикової, М. Гоновської, Я. Пузиніної) та інших зарубіжних мовознавців, І. С. Улуханов з опертям на особливості семантичних ознак аналізованих слів розмежовує два основні типи асоціативних мотиваційних зв’язків – *асоціативно-описову* мотивацію (яка пов’язана, напр., із творенням слів *горбуша, липень*) та *асоціативно-порівняльну* (напр.: *сатанеть, советь, шкільничать* та ін.) [27, с. 84–85]. Дослідник розуміє поняття асоціації як тип значення, як асоціативне поле лексеми, стійкі асоціації, властиві значенню мотивувального слова, що слугують базою творення похідних одиниць. Виокремлення асоціативних дериватів мовознавці пов’язують із порушенням семантичної мотивації (І. А. Янко-Триницька), тобто із семантичною декореляцією – поширеним явищем у словотворчих процесах, яке має, за словами О. М. Тихонова, закономірний характер і пов’язане з відсутністю чітких та зрозумілих мотиваційних відношень між спільнокореневими словами. Однією з причин цього явища може бути метафоризація, яка завжди зумовлює семантичний розрив між твірними й похідними одиницями [26, с. 40]. Вважаємо, що в контексті структурно-семантичного підходу важливим кроком в обґрунтуванні мотивованості наведених слів та багатьох інших, утворених за схожим принципом, було врахування особливостей мовно-мисленнєвої діяльності людини, а саме закріплення у свідомості “асоціативних ознак, які супроводжують слово у процесі його вживання в певній мові й не становлять його семантичних компонентів” [30, с. 24]. Відображення в лексичних одиницях “позамовних за своєю суттю асоціацій” Д. М. Шмельов пов’язує зі сферою їх появи – індивідуальною чи більш загальною (колективною). Стійкі асоціації, що закріпилися як результат соціального (колективного) досвіду носіїв мови, у певний спосіб впливають на семантику слова, його сполучуваність або ж експресивне чи стилістичне забарвлення. Дослідник говорить про “асоціативну мотивованість” переносних значень у структурі багатозначного слова, а також виокремлює

випадки впливу асоціативних ознак на словотвірні зв'язки (напр.: рос. *лисить* 'хитро льстить', *проворонить*) [30, с. 26–29].

Закріплення такого підходу до опису мотиваційних відношень пов'язуємо насамперед із активним розвитком, починаючи з 60-х років ХХ ст., психолінгвістичних розвідок (праці Дж. Діза, Ю. М. Караулова, О. О. Залевської, Н. В. Уфимцевої та ін.), у яких було виокремлено асоціативне значення слова, його асоціативну структуру та поле. Важливим результатом цього напрямку дослідження мовних явищ стало визнання асоціативної природи всіх "проявів того, що прийнято називати значенням слова". О. О. Залевська тлумачить значення як процес співвіднесення ідентифікованої словоформи з певною сукупністю одиниць глибинного ярусу лексику, що відображає багатогранний досвід взаємодії індивіда з навколишнім світом [10, с. 107]. Відповідно З. Д. Попова та Й. А. Стернін пропонують розмежовувати значення слова, представлене в тлумачних словниках – лексикографічне, і психолінгвістичне, яке існує у свідомості носіїв мови й завжди є "за обсягом більшим і глибшим" [20, с. 37]. Отже, зафіксований за словом "інваріантний асоціативно-смысловий комплекс, ... сформований не тільки на основі семантичної і словотвірної структури слова, граматичної оформленості, мотиваційних зв'язків і фонетичних особливостей, а й закріпленої в суспільстві традиції його вживання" [5, с. 16], відображає різноманітні й різнотипні відношення між словом-стимулом та асоціатом: енциклопедичні та мовні знання, емоційно-оцінне ставлення, зв'язок зі значущими предметами і явищами та ін.; характер міжслівних зв'язків: "прямих чи опосередкованих (закріплених на основі уявлень про предмет, дію, ознаку; відношень між явищами)" [10, с. 83]. З огляду на сформоване в психолінгвістиці широке (багатоохопне) розуміння асоціативного значення слова термінологічне поняття **асоціативної мотивації** для пояснення структурно-семантичних відношень між мотиватором і мотивованою лексичною одиницею щодо лексем типу рос. *школьник* → *школьничать*, *сова* → *советь*, *ворона* → *проворонить*, *лиса* → *лисить*; укр. *капушта* → *розкапуститися*, *змія* → *зміїтися*, *індик* → *індичитися* та ін. є надто узагальненим і тому не зовсім прийнятним. Адже зв'язок з образним уявленням, сформованим у свідомості носіїв мови, є лише одним із виявів асоціативних зв'язків. До того ж для опису механізмів дериваційно-мотиваційних процесів дослідники здебільшого використовують широке розуміння асоціацій як відношень між уявленнями, думками, образами та їхніми позначеннями в мові й розглядають "будь-який словотвірний акт як результат асоціацій" [28, с. 135]. Асоціативні зв'язки за аналогією відіграють важливу роль у творенні нових слів, адже мовець опирається на вже готову структурну модель, закріплену в словотвірній системі мови [Див: 28, с. 135].

Формування образних уявлень про елемент дійсності й відповідно їх закріплення як двопланового змісту в семантичній структурі десубстантивних дериватів теж відбувається на основі "асоціативно-образного зближення двох концептуальних сфер, одна з яких пов'язана з обраною для називання ознакою певного елементу дійсності й співвідносна з мотивованим словом, а інша, обрана на основі творчого пошуку аналогії, подібності та суміжності, а також комунікативних намірів мовця, вказує на найбільш відповідну ментальну структуру знань, яка співвідносна з мотиватором" [Детально див.: 8, с. 161–162]. Схожі особливості появи образу як мисленнєвої категорії на основі асоціативних зв'язків описує Н. Д. Арутюнова: "Образи занурюються у свідомості в зовсім іншу сітку відношень і зв'язків порівняно з тим, яке місце відведено їхнім відповідникам у реальному світі. Свідомість створює для них новий контекст, у якому найбільшої ваги набувають ... асоціативні зв'язки, які слугують організаційною основою мовної картини світу". "Звичайний" образ (*tout simpl*) потрібно відрізнити від метафоричного образу, тобто від метафори, яка пристосовує (припасовує) образ, сформований про один клас об'єктів, до іншого класу чи конкретного предмета, який його репрезентує, напр., образ *вовка* – образ *людини* [1, с. 120, 126]. Тому образне мислення, на думку Н. Д. Арутюнової, передбачає сприйняття одного предмета чи явища крізь призму

іншого. Отже, формування **образних мотиваційних відношень** можна описати таким чином – це мовно-мисленнєвий процес вибору мотиватора у процесі творення похідної одиниці, пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами, що призводить до формування на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії образних уявлень, які через вербалізацію понять закріплюються в морфологічній і семантичній структурі слова. Термін **образна мотивація** в запропонованому розумінні охоплює виникнення різнотипних образних уявлень, об'єктивованих у двоплановому змісті мовних одиниць та в особливостях їхньої формальної структури. Морфологічна будова дериватів такого типу через мотивувальну (твірну) основу закріплює вибір із ментального лексикону слова-мотиватора як відповідного мовного позначення лівої частини (образу-джерела), обраного для називання ознак чи властивостей об'єкта номінації зі складного образного уявлення (комплекс-структури, емпіричного гештальта, – за термінологією К. І. Декатової [9, с. 19–20]). Наприклад, особливості вияву таких рис характеру й поведінки, як пихатість, бундючність, зверхність, погорда, зарозумілість, можуть бути позначені в українській мові десубстантивними дієсловами **індичитися** ‘розм. надиматися, як індик; бундючитися’ [СУМ IV 27]; **зайндичитися** ‘набундючитися, набурмоситися, зробити невдоволене обличчя’ [СЛГ, с. 98]: *Та бери ж, чого запишалася, – прикрикнула, осяяна щастям мати. – Людина дає, а воно, ще й індичиться* (Ю. Збанацький) [СУМ IV 27]; *Після почутого хлопець почав індичитися, наче усе це його не стосувалося і він хотів би щонайшвидше звідси піти* (В. Підмогильний) [ТСУМ-20]; *... міг закинути гранату будь-куди, перевершував у цьому самого сержанта і не заносився, не індичився, скромно пересмикував широкими плечима* (П. Загребельний) [КУМ]. Морфологічна будова таких дериватів вказує на зв'язок з образом **індика**, з яким відбулося зіставлення людини на основі зооморфної концептуальної метафори. І хоч словникова дефініція до лексеми *індик* ‘великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо; самець індички; індійський півень’ [СУМ IV 26] не містить вказівки на ті особливості тварини, які послужили мотивувальними ознаками, проте інформація, знання людини про вигляд, поведінку індика, його зоровий образ (як цей птах надимає пір'я, розпушує хвоста, як наливається червоним кольором його голова, коли він створює відповідні “сердиті” звуки і виявляє невдоволення чимось та ін.) допомагають зрозуміти й пояснити особливості появи дериватів **індичитися**, **зайндичитися**. Закріплення описаних образно-метафоричних мотиваційних відношень у структурі похідних слів відображає формантна частина (у наведених прикладах – це суфіксально-постфіксальне поєднання афіксів та конфікс), яка “ідентифікує об'єкт найменування з певною категорією та її підкатегоріями, а твірна основа фіксує його індивідуальну ознаку” [7, с. 38]. При цьому метафоричне перенесення, як вважає О. О. Тараненко, відбувається “тільки на рівні значення кореня або попередньої основи в цілому”, афікси словотвірно оформлюють слово з новим значенням, як члена іншої тематичної групи “передусім під впливом певної аналогії” [25, с. 148]. Десубстантивні образні деривати, утворені на базі метафоричних мотиваційних відношень за типовими словотвірними моделями української мови, становлять організовану систему похідних одиниць, об'єднаних у межах певних частин мови (іменників, прикметників, дієслів і прислівників) у словотвірні типи зі спільним словотвірним значенням “*ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом*”, які формують словотвірну категорію подібності.

Окрім різнотипних метафоричних мотиваційних відношень, термінологічне поняття **образної мотивації** може охоплювати деривати, утворені на основі метонімічних концептуальних моделей. Здебільшого словотвірні процеси, пов'язані з асоціативно-метонімічним способом сприйняття й називання елемента дійсності, засвідчують усвідомлення (констатування) суміжності певних референтів на основі “універсальних зв'язків” (просторових, часових, різнотипних логічних відношень між поняттями про предмет, ознаку, дію і т. ін.) [Детально див.: 25, с. 13–32]. Появу образного змісту в дериватах такого типу фіксуємо значно рідше й пов'язуємо із залученням у процеси

номінації стереотипних образних уявлень, які закріплюють сприйняття часових, кількісних, просторових, причиново-наслідкових та інших відношень через відсилання до антропонімів чи топонімів, пов'язаних із цими поняттями. Наприклад, називання ознак 'надзвичайно давній, старий', 'дуже глибокий шар ґрунту' може бути відображено через зв'язок з образом першої, за Біблією, людини – Адама: **адамський** – прикм. до Адам. *Що це у вас за могили такі? – Це це адамські могили, од самого Адама* [СГНН I 48]; **адамів** – **адамова земля**, глибоко зорана й тому неврожайна земля [СБойкГ I 33]. Творення таких прикметників засвідчує важливий вплив релігійних понять та фонових знань мовців на формування асоціативно-образних уявлень та вибір мотиватора. Біблійну назву Адам в українській мові зараховуємо до культурно опрацьованих (значущих, важливих) лексичних одиниць, яка увійшла до низки сталих фразеологічних висловів: *Адамові діти, за Адама (за часів Адама), Адамове ребро (реберце), від Адама-Єви починає* – коли хто широко балакає про непотрібні й загальновідомі речі та ін.

Подекуди формування метонімічної моделі може ґрунтуватися на таких фонових знаннях про елемент дійсності, що закріпилися лише в певній групі носіїв української мови. Так, назва явища природи **чумацький дощ** відображає суміжний зв'язок між уявленнями про 'дрібний дощ, який іде декілька діб' як причину того, що чумаки не могли в таку погоду вирушати в дорогу. Закріплення прикметника **чумацький** (дощ) у "Словнику діалектизмів українських говірок Одеської області" містить вказівку на мотивувальну ознаку – 'коли йшов такий дощ, чумаки не могли їхати, звідси і назва його' [ДіалОд 76]. У діяхронічному аспекті таке лексичне тло прикметника **чумацький** не дає підстав розглядати його творення в контексті образних мотиваційних відношень, оскільки виражає прямі зв'язки з мотиватором *чумак*. Проте збереження цієї лексеми в сполучі **чумацький дощ** у діалектному мовленні зі значенням 'дрібний дощ, який іде декілька діб' із поступовою втратою (стиранням) названої супровідної інформації призводить до "переміщення фокусу уваги" з одного (певного) об'єкта на інший, суміжний із ним, при цьому "концептуальна структура, породжена буквальним смислом метонімічно вжитого слова, є аномальною, тобто сприймається як образ, троп" [18, с. 160]. Важливо, що процес архаїзації первинного значення похідного слова С. Б. Козінець розглядає з-поміж причин появи словотвірних метафор [15, с. 100].

Формування образних мотиваційних відношень може відбуватися й на основі поєднання метафоричних та метонімічних концептуальних моделей. Виразно це явище простежуємо, наприклад, для творення десубстантивних ад'єктивів: **барвінковий** 'який має колір квітів барвінку; голубуватий': *Білясті хмарини на очах розпливаються і тануть у барвінковому небі* (В. Козаченко) [СУМ I 105]; **вівсяний** 'кольору соломи вівса; світло-жовтий': *Такий молодий* [Уланов], *вродливий, з вівсяними бровами над синіми, чистими-чистими очима* (І. Вільде); **Вівсяне волосся** [СУМ I 550]; **кукурудзяний** 'який має колір стиглої кукурудзи; золотисто-жовтий': *В хустині кукурудзяного кольору, в червоних відблисках сонячного проміння ... Мариня справді виглядала надзвичайно* (І. Вільде) [СУМ IV 388]; **лілейний** 'кольору лілеї; такий, як у лілеї': *Тадеуш згадував лілейний цвіт руки, Ключа й записочку, ще досі* (А. Міцкевич, перекл. М. Рильського) [СУМ IV 515]. Називання ознаки відбувається передусім через встановлення подібності між елементами дійсності (ознаками предметів або явищ та рослинами, їхніми квітами, плодами та ін.), а також на "метонімічній транспозиції за моделлю *ознака – її носій*" [25, с. 145], тобто назвою ознаки одного предмета виступає назва іншого, наділеного схожими особливостями.

Запровадження широкого трактування **образних мотиваційних відношень** дає підстави розглядати в цьому аспекті й такі десубстантивні деривати (передусім дієслова), які лише через морфологічну структуру, а саме через вибір твірної основи, відображають зв'язок із певним образним уявленням, наприклад: **заморячити** (← моряк) – *мол.* Змусити когось до певних дій [УЖ, с. 148]; **мармулядити** (← мармуляда) – *нарк.* Стан наркотичної ейфорії [212]; **підсокиритися** (← сокира) – піддобритися, здобути довір'я. *Та до нашої Марини легко*

підсокиритися, вона любить улесливі слова [СПолтГ 75]; *підсокирюватися* – фам. Намагатися знайти підхід до когось, набиватися в друзі. *То такий хитряк, що підсокириться хоч до кого* [СГНН III 120]; *прицибулится (прицибулюваце)* (← цибуля) – влаштуватися, розташуватися, знайти (знаходити) пристановище. *Чаго ти прицибулевсе кала мене* [ЕСУМ IV 583; СПГ 175]. Структурні особливості таких слів у поєднанні зі змістом, який вони виражають, формують своєрідне експресивне забарвлення, проте це не дає змоги встановити чіткі й зрозумілі мотивувальні ознаки (подібність чи суміжність асоціативно поєднаних понять), взяті за основу деривації. Попри те, що творення таких лексем підпорядковане тим самим моделям, за якими творяться інші образні деривати, джерелом асоціативно-образних зв'язків слугують однакові поняттєві сфери, до яких належать іменники-мотиватори (артефакти, природа, людина та ін.); а не зовсім вмотивований вибір твірної бази, вважаємо, відображає головну специфіку формування словникового складу соціолектів – мовну гру, подекуди й сміхову першооснову. Похідні одиниці з названими особливостями їх структури й семантики вже привертали увагу дослідників і отримали трактування як слова із парадоксальною внутрішньою формою (Т. В. Матвеева); із формальною (М. Раммельмайер), умовною (О. П. Єрмакова) чи експресивною мотивацією (І. С. Улуханов, С. Б. Козінець) [Окремі положення див.: 27]. Вважаємо, що мотиваційні відношення, пов'язані з появою наведених дієслів, можна кваліфікувати як **образно-експресивні**, тобто такі, для яких головним чинником у виборі концептуальної структури для формування образного уявлення виступає особливий почуттєво-емоційний стан мовця, що призводить до “складних асоціативних зв'язків між раніше не пов'язаними когнітивними структурами, а також смисловими структурами мовних знаків”, – і це спричиняє появу “когнітивно-семіологічного парадоксу” [9, с. 13]. Парадоксальний спосіб мислення як невід'ємна частина передусім поетичного світосприйняття реалізується через парадоксальні словесні поетичні образи. На думку Л. І. Белехової, образ і є парадоксом, протиріччям, він завжди випромінює множинність смислів [2, с. 161]. Парадоксальне сприйняття елементів дійсності, як засвідчує мовний матеріал, може бути реалізоване й у сфері уснорозмовного мовлення.

Отже, виокремлення образних мотиваційних відношень з урахуванням когнітивно-мовних механізмів їх появи та закріплення в морфолого-семантичній структурі лексичних одиниць є важливим чинником для опису дериваційно-мотиваційних процесів, пов'язаних із виникненням чималої кількості похідних утворень з образним змістом у різних сферах функціонування мови. Закріплення в цьому термінологічному понятті компонента образний (образні відношення) відображає і специфіку формування концептуальної структури (образного уявлення) для називання обраної мовцем ознаки об'єкта дійсності – метафоричних і метонімічних концептуальних моделей, – і особливості її лінгвального втілення у двоплановому змісті мовних одиниць, який розвинувся внаслідок дериваційних процесів. Подальші дослідження типології образних мотиваційних відношень сприятимуть систематизації образних дериватів української мови та їх комплексному групуванню в словотвірні парадигми та гнізда.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Образ (опыт концептуального анализа). *Референция и проблемы текстообразования*. Москва, 1988. С. 11–24.
2. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії : лінгвокогнітивний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04. Київ, 2002. 476 с.
3. Бісікало О. В. Концептуальні основи моделювання образного мислення людини. Вінниця : РВВ ВДАУ, 2008. 163 с.
4. Блинова О. И. Образность как категория лексикологии. *Экспрессивность лексики и фразеологии* : межвуз. сб. науч. трудов / редколл. : К. А. Тимофеева и др. Новосибирск : НГУ, 1983. С. 3–11.

5. Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. Томск : Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 1994. 212 с.
6. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959. 492 с.
7. Грещук В. В. Иван Ковалик як дериватолог. *Збірник праць і матеріалів на пошану Івана Ковалика*. Львів, 2003. С. 7–13.
8. Гуцуляк Т. Є. Образно мотивовані прикметники української мови (на матеріалі відсубстантивних дериватів із суфіксом -уват- (-юват-)). *Virtus : Scientific journal* / голов. ред. М. А. Журба. 2017. № 13. С. 159–165.
9. Декатова К. И. Смыслообразование знаков косвенно-производной номинации русского языка : когнитивно-семиологический аспект исследования : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 01. Волгоград, 2009. 48 с.
10. Залевская А. А. Психолінгвістическіе исследования. Слово. Текст : Избранные труды. Москва : Гнозис, 2005. 543 с.
11. Земская Е. А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации. *Wiener Slavischer Almanach*. 1984. Bd. 13. S. 337–349.
12. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / під керівниц. Барбари Кассен. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Т.1. 576 с.
13. Кассирер Э. Сила метафоры : *Теория метафоры* / пер. с нем. Москва : Прогресс, 1990. С. 33–44.
14. Клименко Н. Ф. Мотивація. *Українська мова : Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 382–383.
15. Козинец С. Б. Аффиксальная декорреляция как фактор развития словообразовательных метафор. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2010. № 3 (15). С. 100–105.
16. Козинец С. Б. Словарь словообразовательных метафор русского языка. Саратов : Саратовский источник, 2011. 284 с.
17. Лопатин В. В. Метафорическая мотивация в русском словообразовании. Лопатин В. В. *Многогранное русское слово : Избранные статьи по русскому языку*. Москва : “Издательский центр “Азбуковник””, 2007. С. 267–271.
18. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 608 с.
19. Полянина Е. В. Метафорические процессы в словообразовании : на материале производных глаголов с образной мотивацией : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Саратов, 2006. 197 с.
20. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы описания). Москва : URSS, книжный дом “Либриком”, 2009. 172 с.
21. Потемня А. А. Теоретическая поэтика / сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. Москва : Высшая школа, 1990. 344 с.
22. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
23. Снитко О. С. Образ як глибинна структура мовних одиниць і базовий шар концепту (когнітивний аспект). *Життя у слові* : зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського / відпов. ред. В. Г. Складенко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 496–502.
24. Тараненко О. О. Образність. *Українська мова : Енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 422–423.

25. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы). Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.
26. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка / 2-е изд. Москва : Русский язык, 1990. Т. 1–2. 1742 с.
27. Улуханов И. С. О степенях словообразовательной мотивированности слов. *Вопросы языкознания*. 1992. № 5. С. 74–89.
28. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 132–137.
29. Ширшов И. А. Типы словообразовательной мотивированности. *Филологические науки*. 1995. № 1. С. 41–55.
30. Шмелёв Д. Н. Введение. *Способы номинации в современном русском языке* / отв. ред. Д. Н. Шмелёв. Москва : Наука, 1982. С. 3–45.
31. Юрина Е. А. Образный строй языка. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2005. 156 с.
32. Haskell R. E. Giambattista Vico and the Discovery of Metaphoric Cognition. *Cognition and symbolic structures : The Psychology of Metaphoric Transformation* / ed. by R. E. Haskell. Norwood, N. J. : Ablex, 1987. P. 67–82.
33. Makkormak E. R. The cognitive beauty of metaphorical images. *Revue beige de philology et de l'histoire*. Bruxelles, 1990. Т. 68, № 3. P. 646–657.

УДК 81.161+81'373.6

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-10>

СЕМАНТИКА СЛОВА КУПАЛО В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Жуйкова М. В., д. філол. н., професор

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
пр. Волі, 13, Луцьк, Україна*

mzhujkova@ukr.net

У статті проаналізовано версії етимології слова *купало*, запропоновані в різних джерелах. Наведено аргументи на користь версії, згідно з якою східнослов'янська назва свята літнього сонцестояння, що продовжує праслов'янське **kipadlo*, мотивована праслов'янським дієсловом із значенням 'горіти'.

Ключові слова: етимологія, табування, міфологічна номінація, обряд, день літнього сонцестояння, Іван Хреститель, Купало.

SEMANTICS OF THE WORD КУПАЛО IN THE COMPARATIVE HISTORICAL ASPECT

Zhuikova M. V., Doctor of Philology, Professor

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
Volia Avenue 13, Lutsk, Ukraine*

The origin and semantics of the word *купало* (*Купало*; often in the combination *Іван Купало*), which serves for the nomination of the feast of the summer solstice in the East Slavic lands, have been in the focus of scholarly attention of folklorists, ethnographers, and linguists for at least two centuries. There are several versions of the etymology of this term, which have been adopted in etymological dictionaries of the East Slavic languages. The German etymologist E. Berneker was the first to propose the version of the etymology of the nomination *Купало*, according to which this word is a derivative of the verb *купати*; *Купало* was formed as a calque form the Greek name *John the Baptist*, n water'. However, the authors of "An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language", also linking the origin of *Купало* to the verb *купати*, emphasize that during the feast, bathing in water plays a special role. According to the third version by the Russian scholar B. Rybakov, the nomination *Купало* is related to another root *куп-* (Ukr. *купа*, *скупчення*) and might be defined by the meaning 'together', since a lot of people took part in the feast. The Belarusian